

- В) ар кандай кырдаалда бөтөн тилдеги маалыматты түшүнө алат;
Г) бөтөн тилде пикирлешүүгө эркин чыгат;

Колдонулган адабияттар:

- 1.Охитина Л.Т. Психологические основы урока. М., 1997
- 2.Пассов Е.И. Урок иностранного языка в средней школе. М., 1986
- 3.Леонтьев В.Л. О речевой ситуации и принципы речевых действий. //Русский язык за рубежом. 1988 №2

Рецензент: к.фил. н., профессор Джолдошбекјва А.Д.

СЕКЦИЯ 2

ЛИНГВИСТИКА И АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ И ПЕРЕВОДА

УДК 801.56:802.0:

Абдраева А.Т.

фил.и.к., И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин
профессордун милдетин аткаруучу

**АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ КОРКУУ СЕЗИМДЕРИН
БИЛГИЗГЕН ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК БИРДИКТЕРДИ САЛЫШТЫРМАЛУУ ТАЛДОО**

Макалa кыргыз жана англис тилдериндеги адамдын коркуу сезимин билгизген фразеологиялык бирдиктерди талдоого арналды. Автор тарабынан коркуу сезимдеринин кичиталаасын лингвистикалык көз карашта кароо менен бирге, ар түрдүү тилдерде фразеологиялык бирдиктерге мисал келтирилди.

Негизги сөздөр: фразеологиялык бирдиктер; эмоция; сезим; лингвистикалык изилдөө; коркуу; кооптонуу.

Абдраева А.Т.

к.фил.н., и.о. профессора Кыргызского им. И. Арабаева

**СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ,
ВЫРАЖАЮЩИХ ЧУВСТВО СТРАХА В АНГЛИЙСКОМ И КЫРГЫЗСКОМ
ЯЗЫКАХ**

Статья посвящена анализу фразеологических единиц, выражающих чувства страха человека в кыргызском и английском языках. Рассматривается микрополе эмоции страха с лингвистической точки зрения и приводятся ряд примеров с фразеологическими единицами из различных языков.

Ключевые слова: фразеологические единицы; эмоция; чувство; лингвистическое исследование; страх; боязнь.

A.T. Abdraeva

PhD, prof. KSU n.a. I. Arabaeva

**THE COMPARATIVE ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS EXPRESSING
FEAR EMOTIONS IN ENGLISH AND KYRGYZ LANGUAGES**

The article is devoted to phraseological units expressing fear emotions in two languages- Kyrgyz and English. The author studies microfield of fear emotions from the point of view of linguistics and gives the examples in different languages.

Key words: phraseological units; emotion; feeling; linguistic investigation; fear; phobia.

Ондогон кылымдарды карыткан кыргыз эли илгертен бери эле ооздон чыккан ар бир кепке терең маани берип, кеп багып, кептин кадырына жете билип «Кепти керек жерде кереметине чыгара сүйлөгөн өзгөчө таланттуу эл.

Кыргыз элинин кепти ыргагына жараша куюлуштуруп сүйлөгөнүн орус окумуштуусу В.В. Радлов “Образцы народной литературы северных тюркских племен” деген эмгегинде: “Кыргыз эли ар дайым мүдүрүлбөй, такалбай шар сүйлөйт”, - деп белгилеген [10].

Албетте, кыргыз эли мээлегендей так, сүрөттөгүдөй образдуу фразеологиялык бирдиктерге бай десек жаңылышпайбыз. Кыргыз эли фразеологиялык бирдиктерди жалаң гана көңүлүндөгү ойду элестүү айтууга же сөздү кооздоо үчүн колдонушкан эмес, алар өз оюнун тууралыгын далилдөө үчүн “акылмандуулуктун жеткен чеги” катары баалашкан.

Талдоого алынуучу тилдердин адабиятында жана күнүмдүк кебинде, терс эмоцияга кирген коркуу маанисиндеги фразеологиялык бирдик (ФБ) арбын кездешүүчүлөрдүн бири болуп саналат. Коркуу сезимдери адам баласына көбүнчө башка адам аркылуу гана келбестен, жаныбар жана жаратылыш кубулуштары аркылуу да келиши мүмкүн. Коркуу инстинктивдүү жаралышы да мүмкүн. Коркунуч объект (предмет, адам, жаратылыш кубулушу) тарабынан эле жаралбастан, предметсиз, башкача айтканда белгилүү бир нерсе менен байланышпаган коркуулар да болот. Бул макалада биз коркуунун, үрөй учуунун жана жүрөгү түшүүнүн (дүрбөлөңгө түшүүнүн (паника) туюлуш-абалын жана коркуунун өзүн аффективдүү коркуу катары карап чыгабыз.

Л.А. Карпенко тарабынан түзүлгөн кыскача психологиялык сөздүгүндө инстинктивдүү болуп саналган чочуу же «күтүлбөгөн коруу» катуу чочуп, селдейип катып калууда, жүрөгү түшкөндө жана кыймылдуу булчундун чыңалышында пайда болот. Ал үчүн агып чыгуунун кыска мөөнөттүүлүгү мүнөздүү: катуу чочудан селдейип катып калуу абалы ыкчам жүрүп, кыймылдуу козголуу менен алмашышы мүмкүн. Кан тамырдын согушун тездетиши мүмкүн [12].

Жүрөгү катуу түшкөн учурда адам кооптуулуктан качат, себеби айрым учурда кооптуулуктун өзүн түшүнбөй туруп, башка адамдардын коркуу эмоциясынын таасирине берилип кетиши мүмкүн. Моралдын жана акыл-эстин жүйө-далилдери катуу коркуунун алдында күнүрт болуп кетет.

Катуу корккондо жүрөк (булкуп согуп) лакылдап согуп, эсинен танып жыгылып калат, өңү купкуу болуп, дем алуусу начарлап, карек кан тамырлары кеңейип, бардык булчуңдар кыймылга келбей калат же адамды качырууга аргасыз кылган, ээ бербеген аракеттер пайда болот [12].

И.В. Кашина өзүнүн кандидаттык диссертациясында катуу корккондо дененин бөлүгүндө жүргөн вегетативдик өзгөрүүнү талдоого алат [8]. Ал аны жүрөктүн согушу тездейт, дем алуу ритми бузулат, карек кан тамырлары кеңейет, «териде бүдүрлөр», ички органдарда дүүлүгү пайда болуп, мүчөлөр бошондойт деп берет. Теринин үстүңкү катмары муздайт, ошондуктан чекеде жана алаканда пайда болгон терди дайыма «муздак тер» деп аташат. Бирок буга каршы келген жылыштар, мисалы бет чукул кубарып кетиши байкалат. Катуу корккондо кусуу, табарсык жана ичегилердин эрксизден бошошун байкоого болот. Бул маалыматтар ФБнын ички формасындагы коркуу торчосуна кирген кичи маалымат менен дал келишин карап көрөбүз.

Кыргыз жана англис тилдеринин дүйнөлүк тилдик картиналарында коркуу кубулушунун түрдүүчө аталыштары бар: scare–күтүлбөгөн жерден коркуу; жүрөгү түшүү, fright - чочуу, fear–катуу коркуу, үркүү, funk–оозеки кепте чочуу, коркуу, panic–англис тилинде да паника жана коркуу –селт этип коркуу, чочуу, коркунуч –катуу коркуу, үркүү - чочуу, жүрөгү түшүп, дүрбөлөңгө түшүү кыргыз тилинде орус тилдик дүйнөлүк картинадагыдай (коркуу сезимин баштан кечирүүнү коркуу), коркуу, кооптонуу, чочуу, титирөө, жүрөгү түшүп, дүрбөлөңгө түшүү, катуу коркуу ж.б.) сөздөр менен сүрөттөлүп, сезим-туюмдун көп кырдуулугу жөнүндө жана коркуу концептиси чочуу жөнүндө маалымат менен гана эмес, катуу коркуу, жүрөгү түшүү (паника) жөнүндө маалымат менен да

байланышта экендигинен кабар берет. Чочуу, катуу коркуу жана жүрөгү түшүү сезим-абалын бүткүл топ үчүн жалпысынан коркуу сезим-абалы катары коркуунун натыйжасы деп атоого болот.

Кыргыз тилинде «коркуу» кичи талаасына айрыкча төмөнкү ФБ кирет:

Кара тер басуу–муздак тер басып (коркуудан); өтө эле катуу коркуу. Ийне менен сайгандай–ийненин үстүнө отуруп алгандай. *Катып калуу, селейүү*–муздап катып калуу, кыймылсыз катып калуу, бир орундан жылбай калуу (коркуудан, таң калуудан ж.б.у.с.) муздак тер басуу, Жаны оозуна тыгылуу–катуу коркуу; Жүрөгү түшүү – катуу коркуу; каны катуу[2].

Жүрөк түшүүгө (дүрбөлөңгө түшүү): Жинди болуу–дүрбөлөңгө түшүү (корккондон, толкундагандан), Өтө катуу коркуу–жыйынтыгы өлүмгө тете коркуу, дүрбөлөңгө түшүү терс күч менен.

Англис тилинде коркууга карата төмөндөгүдөй ФБ мүнөздүү:

Shake (or shiver) in one's boots–корккорунун титирөө, бай теректин жалбырагы сыяктуу дирилдөө, Shiver on the brink–кандайдыр бир нерсенин алдында коркокток кылуу, жүрөксүнүү, сөзмө-сөз котормо жээкте калтыроо, In fear and trembling–коркуу жана калтыроо менен, Fear smb. (or smth.) as the devil fears holy water –кимдир бирөөдөн (бир нерседен) жининдей коркуу [11].

Чочулоого төмөндөгүлөр кирет: One's tongue glued itself to the roof of one's mouth – анын тили тамагына жабышып калды; (тили күрмөөгө келбей калды), Look as if one had seen a ghost –катуу коркуу (арбакты көрүп).

Үрөйү учууга (абдан катуу коркуу) төмөндөгүлөр кирет: One's hair stands on end – төбө чачы тик туруу; кимдир бирөөнүн үрөйү учат, One's blood turned to ice –үрөй учуп, жанынан түңүлөсүң, Make smb's blood (flesh) crawl (creep) –үрөй учууга алып келүү; бүткөн бой дүркүрөө, Make smb's blood run cold–корккондон каны муздап кетүү.

Ушул топчого кирген ФБнын бардыгы коркуу сезим-туюмун баштан кечирүү же коркууну билдирүү маанисиндеги компоненттери менен бөлүнүп турат. Изилденүүчү ФБнын образдуу негизи эки түрдө сунушталган. Эмоцияны жана сезим-туюмду билдирген фразеологиялык бирдиктин бир бөлүгү адамдын физиологиялык сезим-туюмун билдирүү жана түшүнүү менен, ал эми экинчи бөлүгү абалды ичтен кечирүү менен байланыштуу.

Кыргыз тилинде корккондон муздакты сезүүнү ФБ образдуу негиз Селейүү–корккондон селдейип катып калуу, муздап калуу, муздап зыңкыйып катып калуу (коркуудан, таң калуудан ж.б.у.с.), Кара тер басуу –муздак тер басуу (корккондон); өлүмгө тете коркуу (абдан катуу коркуу), Каны кайнап – сөзмө-сөз котормо: каны сууп коюлануусу (таң калуудан, коркуудан); муздоо (катуу корккондон), Тер басуу – муздак тер басуу (корккондон) менен берет. Ички негиз суукту ичинен жана сыртынан сезүүдөн курулат. Суукту сезүүдөн курулган образдардын саны кыргыз тилинде англис тилинде көрсөтүлгөндөрдөн өтө эле аз. Кыргыз тилинде ысыкты сезип-туюуну берген ФБнын образдуу негизи сунушталган: Чыңалып чыгуу, кызарып чыгуу–ысып чыгууга алып келет (корккондон ж.б.у.с.) [2].

ЭФБнын образдуу негизи Кубарып кетүү –коркуудан же толкундануудан кубарып кетүү, Өндөн кетүү–сөзмө-сөз, корккондон өндөн кетүү; кубарып чыгуу, Өңү кубаруу – өңүнөн кетүү (коркконунан), Өңү бопбоз болуу –кебетеси купкуу болуп кетти; *кыргыз тилинде*ал чоң кайгыны башынан өткөрдү (нервдик доо кетүүсү) *жана* Be as white as a sheet–сөзмө-сөз: матадай ак болуу; коркконунан купкуу болуу англис тилинде коркууну ичинен өткөрүү менен, эреже катары адамдын жүзүнүн кубарып кетип, тышкы келбетине чыгуусу, адам организмдеги физиологиялык туюуну билдирет [1].

Эмоцияны баштан кечирүүдө суукту сезип-туюунун жанында мисалы, көрүнүктүү башка да жагымсыз сезип-туюулар пайда болушу мүмкүн. Бул көрүнүктүү сезип-туюулар төмөндөгүдөй образда ЭФБнын негизи болуп саналат.

Кыргыз тилинде Төбө чачы тик туруу – чачтын тик турушу; бүткөн боюу калтыроо (коркконунан) \ англис тилинде One's hair stands on end = катуу корккондон чачы тик турат; кимдир-бирөөнү коркунуч басат, Make smb's (or the) flesh creep – бүткөн боюу калтыроо (коркконунан); кимдир-бирөөнү калтырап калганга, Curl smb's hair (make smb's hair curl) – сөзмө-сөз котормосу, кимдир-бирөөнүн чачынын тармалдашына алып баруу, калтырап калууга, катуу жүрөгүнүн түшүүсүнө алып баруу, катуу коркутуу, Give smb's the creeps – кимдир-бирөөнүн калтырап калуусуна алып баруу (салыш. бүткөн боюн калтырак басуу), Make smb's blood (flesh) crawl (creep) – катуу жүрөгүнүн түшүүсүнө алып баруу (салыш. аяз беттен аймалоо), Give smb.the jim- jams – сөзмө-сөз: бирөөнү коркутуудан бүткөн боюу калтыроо; бирөөнү өтө катуу коркутуу. *Айрым ЭФБда образ дененин жана баштын үстүнкү бөлүгүндөгү чачтуу (түктүү) катмарында жагымсыз сезгенүү менен байланышат* (Төбө чачы тик туруу кыргыз тилинде, One's hair stands on end, Curl smb's hair (make smb's hair curl) англис тилинде [9]).

Ж. Жумалиева *коркууну төмөндөгүдөй сүрөттөйт*: Коркуу – адам жашоосу үчүн анын аң- сезиминде аффективдүү (эмоциялуу курч мүнөздө) чагылдырылган конкреттүү ички сезими; тынчсыздануу – коркуу сезими коштогон эмоциялуу курч мүнөздөгү сезим. Кооптонуу коркуудан айырмаланып, бир нерсени күтүүдө да пайда болушу мүмкүн [4].

И.В.Кашина *коркууну баштан кечирүүгө ооз көңдөйүндөгү кадимки физиологиялык процесстин бузулушу же жыт сезүү-даам татуу системасынын иштешинин кыска мөөнөткө токтошу сыяктуу кубулуштар мүнөздүү деп тастыктайт*. Англис тилиндеги One's tongue glued itself to the roof of one's mouth ФБ – анын тили тамагына жабышты; (салыш. тили байланды), ал эми Have butterflies in ones' stomach ФБ – сөзмө-сөз: көпөлөктөр кимдир-бирөөнүн тамагында же ичинде; корккондон кыжыры кайноо, каны кызып калчылдоо, корккондон *коркуу сезими каны кайнап, калчылдоого алып келет* [8].

Кыргыз тилиндеги ФБ Тили булдурап – тили булдурап, сөздү чайнап сүйлөө (корккондон), Тили күрмөлбөй – корккондон, ачуулануудан кекечтенүү, Тилин жутуп алгансып – тилин жутуп алуу, кебинин оозунан түшүүсү, тилинен ажыроо (коркконунан, таң калуудан), Тил-ооздон калуу – тилинин байланышы (мисалы, коркконунан, таң калуудан), кебинин оозунан түшүүсү, тилин жутуп алуу, тамагына таш тыгылуу адам коркконунан айтайын деген сөзүн айта албай, кекечтенет же айтууга жөндөмсүз болуп туруп калгандагы абалды берет [1].

Айрым ФБ катуу корккондон улам, эсин жоготууга жакын абалды, же ой жүгүртүүнүн жайлашын берет. Анын себептери катары организмдеги физиологиялык процесстер боло алат. Аталган мисалдар төмөндөгүдөй ФБ менен сунушталган: Акыл-эстен тануу – сөзмө-сөз, акыл баштан чыгуусу, өзүн жоготуу, эмне кылышты билбей калуу (кубанычтан, корккондон), Акыл-эсин жоготуу – сөзмө-сөз: акылы чыгып кетүүсү, башын жоготуусу, акылынан адашуусу (коркконунан), кыргыз тилинде бир жамандыктын болушу *жана ФБ Scare the pants off smb.* – бирөөнү өтө катуу (өлүмгө чейин), эстен танып калышына чейин коркутуу, Scare smb. out of their wits – бирөөнү эсинен танганга чейин коркутуу, Be scared to death – эсин жоготконго чейин коркуусу, Frighten smb's out of his wits – кимдир-бирөөнү өтө катуу чочутуу, коркутуу (эсин жоготконго чейин), Be scared out of one's senses (wits) – эсин жоготконго чейин коркутуу; коркконунан жинди болуп кете жаздоосу.

К.Э. Изарддын пикири боюнча *коркуу топчосундагы ФБнын баары эле коркуу эмоциясын гана түшүндүрө бербейт* [5]. Алар бир эле учурда чыйрыгууда калтырак басууну билдирген, суукту дене менен сезип-туюуда катуу коркуу, толкундануу, таң калууну түшүндүрөт (кыргыз тилинде: Тиши-тишине тийбөө – тиши-тишине тийбей дирилдөө (корккондон, сууктан), селейүү – сөзмө-сөз: катып калуу, тоңуп калуу, муздап зыңкыйып катып калуу (таң калуудан, корккондон); муздак тер каптоо, капалануу, тынчсыздануу, Жүрөгү токтоп калуу – сөзмө-сөз: жүрөктүн кагышы, жүрөктүн согушу токтоп калуу (корккондон, толкундангандан), англис тилинде: Get cold feet about smth. – сөзмө-сөз: буттары бир нерседен улам муздады; коркуу, толкундануу, Jump out of one's skin – сөзмө-сөз: териден

секирип түшүү; өтө аң-таң калуу, эл алдында уятка калуу, коркуу. Бул эмоциялык абал катары каралат, бирок муздакты сезбеген ФБге төмөндөгү ФБ берет: Make smb's (or the) flesh creep.

Жүргүзүлгөн талдоо көрсөткөндөй, көпчүлүк ФБнин ФСТнын көпчүлүгүнүн ички формасы болгон «Адамдын эмоциясы жана сезими» жагымдуу эки тилде, англис жана кыргыз тилдеринде адам үчүн тигил же бул абалда мүнөздүү физиологиялык жана көрүнүктүү сезим-туюм менен байланышта. ЭФБдеги ушул сезимдердин же өзгөрүүлөрдүн чагылдырылышы салыштырмалуу тилдери үчүн жалпысынан жалпы же окшош болуп саналат. Анткени сезүү адам организмнин тышкы кыжырга тийгичине (дүүлүктүргүчкө) карата рефлектордук реакциясын билдирет жана жалпы адамдык мүнөзгө ээ. Көпчүлүк ФБнын образдуулугу организмдин жана анын органдарынын физиологиялык функцияларынын мүнөздөмөсү менен аныкталат. Физиологиялык жана көрүнүктүү сезүү-туюунун олуттуу салмагы коркуу, таңдануу жана ачуулануу маанисин билдирген ЭФБда көрсөтүлгөн. Анда тышкы келбетте кызаруу, кубаруу, тердөө, кекечтенүү, титирөө ж.б.у.с., же болбосо корккондогу ички сууп калуу, толкундануу, уялуу, жактырып калуу абалынын ички кайноосу, ачуулануунун, коркуунун ж.б. абалдардагы жагымсыз көрүнүктүү сезип-туюулар түрүндө пайда болуучу физиологиялык жана көрүнүктүү сезип-туюу чагылдырат. Бирок бардык эле үлгүлөр дал келе берген эмес, алар эки тилде тең бар.

Кыскартуулардын тизмеси:

- ФБ–фразеологиялык бирдик;
- ЭФБ–эмоция фразеологиялык бирдиктер;
- ФСТ–фразеосемантикалык талаа

Колдонулган адабияттар:

1. Абакирова Э.Ш. Русско-киргизский/киргизско-русский синонимический словарь фразеологизмов со значением «психическое состояние лица» -Бишкек: Б.И., 2006. -210 с.;
- 2.Абдулдаев,Э. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү/Э. Абдылдаев, А.. Исаев, Б.Орузбаева, Ж.Осмонова. -Фрунзе: Илим. 1980. -323 б.;
- 3.Долгополов, Ю.А. Сопоставительный анализ соматической фразеологии (на материале русского, английского и немецкого языков): дис. ...канд. филол. наук / Ю.А. Долгополов. - Казань, 1973. - 263 с.;
- 4.Жумалиева Ж. Жаш курак психологиясы: окуу куралы. – Бишкек: 1999. – 256 б.;
- 5.Изард, Кэрролл Э. Психология эмоций / К.Э. Изард. - СПб.: Изд. дом «Питер», 1999.- 460 с.;
- 6.Ильин, Е.П. Эмоции и чувства / Е.П. Ильин. - СПб.: Изд. дом «Питер», 2001.-749 с.;
- 7.Исабеков, И. Фразеологизмы и проблемы их перевода (на материале кыргызского и русского языков) [Текст]: автореф. дис....канд.филол.наук: 10.02.20/ И.Исабеков. – Бишкек, 2004. – 18 с.;
- 8.Кашина И.В. Фразеологизмы со значением эмоционального состояния лица в современном русском языке (структурно-семантическая характеристика): дис. ...канд. филол.наук / И.В. Кашина. - М., 1981. - 219 с.;
- 9.Кунина А.В. Английская фразеология / А.В. Кунина. - М.: Высшая школа, 1970.-265 с.;
- 10.Образцы народной литературы северных тюркских племен. Ч.5.Спб.,1885.;
- 11.Сакаева Л.Р. Отражение антропоцентризма во фразеологии английского, русского и таджикского языков: дис.... канд. филол. наук / Л.Р. Сакаева. - Казань, 2004. - 217 с.;
- 12.Краткий психологический словарь / Под общей ред. А.В.Петровского и М.Г.Ярошевского; ред.-составитель Л.А.Карпенко. -Ростов-на-Дону: «Феникс», 1998.;
- 13.Лингвистический энциклопедический словарь. -М.: Сов. энциклопедия, 1990. - 685 с.

Рецензент: к.ф.н., доц. Эргешбаева Н.